

O ENSAIO LITERARIO DE CARLOS CASARES: A VIAXE EUROPEA DO *EXPRESO DA LITERATURA* EN “Á MARXE” (2000)

Olivia Rodríguez González
Universidade da Coruña

Resumo: O ensaio literario ocupa un lugar importante na produción de Carlos Casares, á beira da obra narrativa á que dedicou primordial atención. Os textos argumentativos literarios que cultivou foron diversos e neste traballo escóllense para a súa análise a serie de artigos de opinión publicados en *La Voz de Galicia* que constitúen unha crónica viaxeira redactada a bordo do *Expreso da Literatura*. Un cento de escritores europeos viaxaron en tren desde Lisboa a Berlín ao longo de 2000. A fundación alemá que organizou a experiencia chamou así ao tren especialmente fretado para a ocasión, como símbolo da posibilidade dunha cultura de unidade europea. Carlos Casares, convidado como representante da literatura galega, fai unha moi persoal interpretación da viaxe nestes textos, nos que ten sempre presentes os seus fieis lectores, cos que mantíña unha longa comunicación literaria a través do ensaio literario nun dos xornais máis lidos en España.

Abstract: Literary essays are crucial in the production of Carlos Casares, along with the narrative work to which he paid the closest attention. He cultivated diverse literary argumentative texts; and in this work, the series of opinion articles published in *La Voz de Galicia* that represent a travel chronicle written on board the *Expreso da Literatura*, are chosen for analysis. A hundred European writers traveled by train from Lisbon to Berlin during 2000. The train was specifically chartered for the occasion and it was given that name by the German foundation that organized that experience, as a symbol of a possible culture of European unity. Carlos Casares, invited as a representative of the Galician literature, makes a very personal reading of the journey in these texts, always keeping his faithful readers in mind, with whom he maintained a long literary communication through literary essays and in one of the most read newspapers in Spain.

Palabras chave: Carlos Casares, ensaio literario, artigo de opinión, literatura de viaxes, retórica, tren *Expreso da Literatura*.

Key words: Carlos Casares, literary essay, opinion article, travel literature, Rhetoric, *Express of Literature* train.

PREÁMBULO

No ámbito do xénero literario argumentativo, Carlos Casares publicou biografías, prólogos, discursos, guías turístico-literarias, crítica literaria xornalística¹, artigos de opinión (Martínez 2003; 2007-2009) e ensaios en revistas e libros, especialmente no campo da historia da literatura: “O meu Castelao primeiro” (1975), “Ramón Otero Pedrayo e o cenáculo ourensán” (1976), “A tertulia de Vicente Risco” (1993), “O desastre de 1898 e os escritores galegos” (1998) etc.

En 1998 sae a luz o libro *Un país de palabras*, no que Casares recolle varios ensaios dispersos publicados con anterioridade, aos que engade algunhas liñas necesarias para dar cohesión ao conxunto. Seguindo este modelo, aínda que sen poder poñer os ensaios, claro está, en comunicación intertextual como fixera o autor no anterior volume, Henrique Monteagudo tivo a feliz idea de editar e prologar en 2017 un segundo libro. Reúne nel textos ata entón dispersos, conferencias transcritas para a ocasión e unha crónica de viaxes, da que precisamente extrae a idea do título xeral: *O Expreso da Literatura e outros ensaios*. Monteagudo informa de que este texto, “De Lisboa a Berlín, pasando por Moscova. Crónica sentimental”, se achaba inédito entre os papeis do arquivo da Fundación Carlos Casares.

O editor percibe unha evolución en Casares desde os escritos máis académicos ata os *ensaios narrados*, no sentido de que os vai facendo máis creativos e subxectivos e menos rigorosos. Monteagudo chama así aos textos que o autor empeza a producir mediados os anos 80, a partir da explicación que dá nunha entrevista sobre o tipo de literatura que practica en *Un país de palabras* (Monteagudo 2017: 13). Sen contradicir de todo esta observación, coidamos nós que na gran variedade de textos argumentativos –escritos moitos deles seguramente por encargo ou compromiso de traballo–, mesmo nos estudos máis especializados, aqueles aos que Carlos Casares se esforzaba en dotar de rigor científico, salienta a impronta literaria dun xénero literario que se erixe, tanto ou máis que o lírico,

1 Acaba de editarse tamén en Galaxia a serie publicada por Carlos Casares a partir de 1975 en *La Voz de Galicia*, “A ledicia de ler”, con interesantes críticas literarias. No xornal, a serie sería continuada a partir de 1987 por “A tertulia”.

en escrita do *eu* a través dunha mirada orixinal e creativa sobre o mundo que rodea a quen escribe².

Nestes escritos, a arte literaria maniféstase por suposto no estilo persoal do autor, que nos atreveríamos a definir como unha construción pensada e artellada para dar aparencia de sinxeleza. Agora ben, non acadaría de todo esta consideración de literatura de non ser pola transformación en xogo de ficción literaria das experiencias reais que toma como base. A ficción nace do xogo dialéctico entre emisor e receptor literarios, así como da creación dun personaxe-eu que se constrúe con palabras e só pode ser unha estilización do eu real, autor de carne e óso que, sen embargo, mantén con esa creación unha relación moi estreita.

Ensaio literario é diálogo cos lectores, moitos dos cales se lle revelaron a Carlos Casares na súa humanidade concreta a través de cartas ao periódico, actos literarios ou encontros pola rúa. Esa é a clave da enorme fortuna que alcanzaron os artigos diarios que desde 1992 e ao longo de once anos publicou en *La Voz de Galicia*. Tomara como un desafío a tarefa de enviar diariamente un artigo que iría ocupar a marxe dereita dunha páxina impar do xornal, á maneira –de aí a *dialogía* no ocorrente título da sección– de nota á marxe do acontecer da vida. Pois diso se trataba, de falar de como o escritor recibía a vida que estreaba cada mañá. En moitas persoas segue fresco aínda o recordo do pracer da lectura dos breves textos que este gran ensaísta entregaba a un público fiel e abondoso, contribuíndo a difundir un xornal que non sempre respondía con acerto ás expectativas dos lectores galegos.

Cando Galaxia empeza en 2005 a editalos en forma de libro, cobran unha nova dimensión, perdida a suxeición á entrega diaria e espaciada do xornal. Os breves ensaios adquiren daquela unha nova forma e estrutura. Claro é que o lector pode permitirse lelos ao chou, rompendo o seu decorrer cronolóxico. Pero se o fai seguindo a sucesión temporal, que tanto prezaba o Casares narrador, decatárase de que uns remiten a outros anteriores e retoman historias, anécdotas ou asuntos de debate, formando secuencias claras, fronte a pezas que quedan senlleiras no conxunto. Sexa como for, os volumes crean un ritmo literario propio que serve de acicate para a prosecución da lectura ata o final.

2 Con respecto á presenza dese *eu* ensaístico, reiteramos aquí a idea expresada no noso traballo sobre a Xeración Nós en Carlos Casares: “Hai quen se explica o mundo con abstraccións, e hai quen o fai cunha lóxica, case emocional, de tempos e circunstancias, presentación e resolución de enigmas. Esta segunda é a maneira de Casares. A maneira de alguén que foi narrador, mesmo sen necesidade de escribir, porque adoitaba contalo todo” (Rodríguez 2009: 214).

TRAZOS DAS COLUMNAS DE “Á MARXE”

Axustándose á brevidade esixida polo tamaño da columna, Casares utiliza polo xeral o molde de tres parágrafos³. Dentro da abonda variedade que ofrece a organización do contido nos textos, detéctase un fío reiterado, que é a *dispositio* retórica entendida como mecanismo do autor para producir textos urxentes cunha organización tan premeditada como coidada (Kibédy 1989: 25)⁴.

Por regra xeral, as pezas de “Á marxe” ábrese cun exordio que adoita incluír a *narratio* e a *argumentatio* desde o momento mesmo do título. Este componse dunha soa palabra ou dunha frase, como é o caso das dúas mostras que imos utilizar a continuación para ilustralo: “Iguais tamén por fóra” e “Nadar sen auga” (Casares 2007: 332; 2008: 101). Forma o título, daquela, parte do corpo do texto, con función principal de exordio que anticipa o asunto que se vai tratar pero oculta certas claves que se irán desvelar despois: unha boa maneira de atraer a atención dos lectores.

A exposición dos feitos entrelazada coas probas argumentativas é un risco tamén requirido pola brevidade do texto. Este iníciase polo xeral coa narración dun suceso ou algunhas anécdotas:

O outro día, un señor paroume na rúa en Madrid e preguntoume se falaba español. Non sei en que tribo me puido catalogar. Hai anos, en Armenia tiven a experiencia de que algunha xente se dirixía a min, na cidade de Everán, falándome en armenio, dando por feito que era do país. Pola indumentaria que portaban supuxen que se trataba de campesiños desorientados no medio daquela grande urbe de cor rosa que indagaban unha dirección. De maneira que tirei a conclusión de que eu podería pasar facilmente por armenio. (“Iguais tamén por fóra”).

O relato cumpre varias funcións: por unha banda, capta definitivamente a atención do lector que nel queda engaiolado; pola outra, serve como pretexto para entrar no tema que interesa. E finalmente, convértese na proba demostrativa dunha opinión sobre algo que ás veces era, de acordo con *Azorín*, pura *bagatela*:

3 Curiosamente, os artigos dos que nos ocupamos neste traballo sufriron unha redución de tamaño a partir do 20 de xuño de 2000 (“Visita”, martes 20/VII. Estada en Dortmund, Alemaña). Non volveron aparecer co tamaño habitual ata o 18 de outubro de 2000 (“Parque”). O día anterior, en “Trancazo”, conta a voz ensáística que unha señora coa que falou “quería saber por que facía agora os artigos máis curtos, cousa que me confesou que non lle gustaba. Aclareille que pronto empezaría a escribilos máis longos outra vez. O que non sabía eu aínda é que me ía tocar empezar a facelos máis grandes precisamente hoxe, coas poucas gañas que teño” (Casares 2017: 294).

4 Para este e outros conceptos retóricos que se aplican a esta análise, cfr. Lausberg 1990-1994.

quizais o segredo da vida, pensaba Casares seguindo nisto o seu mestre Vicente Risco, estea nas cousas cotiás, aparentemente sen importancia⁵. No exemplo, a proba demostrativa aparece a través dun símil:

Os lectores de Vicente Risco coñecen ben unha novela que este escritor deixou sen rematar, na que aparece un grupo de profesores e intelectuais que aprenden a nadar nun garaxe, en seco, imitando os movementos sobre o chan. Cando un día se deciden por fin a probar no río, afondan todos. Vén isto a conto, como se verá, de que estes días, en Boloña, hai miles de escritores, editores, ilustradores e libeiros de todo o mundo, participando na feira do libro infantil máis acreditada, famosa e concorrida de todas cantas se celebran. (“Nadar sen auga”).

A idea clave atópase expresada máis adiante e relanzada por unha argumentación que se reviste do especial estilo literario do autor: irónico, humorístico, lúdico unhas veces; aparentemente sinxelo e sobrio nos momentos da refutación e confirmación das ideas:

Hai xente que non parece difícil identificar. Por exemplo, os nórdicos. Tamén se coñecen bastante ben os americanos, sobre todo os gordos. Polo que respecta aos irlandeses, hai un tipo grande, loiro e colorado, que resulta inconfundible. En España, en cambio, non existe un prototipo que represente de maneira clara ao español.

Se excluímos a iso que eu chamo o delgado nacional, escurrido e pequeno, de pómulos pronunciados, pel de oliva e bigote xeométrico, o resto difumínase nun conglomerado de variedades que non se poden reducir a un común denominador. A non ser os vascos, que se identifican deseguida polo nariz e a face triangular, ademais do Rh, polo menos se lle facemos caso ao señor Arzalluz. De xeito que as diferenzas tenden a desaparecer. (“Iguais tamén por fóra”).

Se no proceso argumentativo Casares utiliza predominantemente as probas narrativas ou *exempla* da vella retórica, non escatima tampouco, como acabamos de ver, as puramente argumentativas ou *entimemas*. Son certas e oportunas, envoltas en enumeracións ou novos símiles, é dicir, tratadas cun estilo literario que disimula as premisas. Polo común, e como vimos no anterior exemplo, hai un parágrafo breve de partida, no que a argumentación dá un xiro á cuestión con novas ideas ou posibles refutacións:

5 Non en van, son estes textos herdeiros das glosas de Vicente Risco, así como os ensaios máis longos recordan os que Ramón Otero Pedrayo escribía utilizando contos para argumentar ou ilustrar ideas.

Aquí hai de todo, empezando pola xente, incluso musulmáns, que á hora da oración deixan o traballo, fican coa cabeza no chan dos corredores, sobre a moqueta, e pónense a rezar sen que lles importe nin a sorpresa que causan nin o follón que se organiza arredor. Polo que respecta aos libros en si, sucede outro tanto.

Hai libros en forma de peixe ou de tartaruga; libros con motor incorporado; libros que parecen castelos ou catedrais ou cámaras do tesouro [...]. O que non se ve por ningures, incluso teñen prohibida a entrada, son os nenos. (“Nadar sen auga”).

Estas probas argumentativas teñen moito de debate interno, en diálogo servido aos lectores, aos que o autor quere chegar especialmente cos amentados *loci a persoa* ou argumentos do *ethos*. No epílogo, a voz ensaística aparece con toda a potencia que lle dan os argumentos persuasivos do *ethos*, caracterizando de vez a imaxe do autor implicado tal como este quere entregarse aos seus lectores. Remátase co *movemento de afectos* e esa *captatio benevolentiae* que, por outra banda, apenas preocupa o autor, pois sabe que os lectores, a mancheas, son estables e achegados: “Por min, que Deus vaia con elas. Se somos todos iguais, que se acabe notando tamén” (“Iguais tamén por fóra”). “Por iso se me acordou a novela de Vicente Risco. É coma se nestes garaxes onde se celebra a feira do libro infantil máis grande do mundo, a xente nadase sen auga” (“Nadar sen auga”).

O rexistro lingüístico conversacional, onde o que importa é facer o lector partícipe da visión do mundo ou das dúbidas que a vida esperta no que leva a voz da escrita, ás veces impregna o contido dos textos dun ambiente de parladoiro. Este xogo pragmático, dirixido por un *eu* ensaístico que vai autorretratándose sen arrogancia, lévase a cabo nun contexto de reivindicación da individualidade e da confianza, no medio do escepticismo xeral. Porque a ideoloxía que se desprende do que se cuestiona nestas columnas ten que ver coa supervivencia da ética nun mundo en crise (Meyer 1992: 122).

A VIAXE DE CARLOS CASARES NO EXPRESO DA LITERATURA EN “Á MARXE”

Corenta e catro artigos aparecidos en *La Voz de Galicia* no ano 2000 entre o 4 de xuño –“Partida”– e o 17 de xullo –“Amigos”– forman un corpus literario argumentativo na modalidade de crónica viaxeira. Os textos dan conta das observacións, experiencias e reflexións, a través da canle narrativa á que nos acabamos de referir, dunha viaxe extraordinaria que Carlos Casares realizou acompañando outros escritores e escritoras no tren expreso que percorreu Europa desde Lisboa a Berlín, pasando por cidades bálticas e rusas con centro en Moscova. O corpus

estaría incompleto sen incluír nel, por un lado, as cinco columnas que desde o 27 de abril aludían aos preparativos da viaxe; e por outro, as catorce que dedicará ese mesmo ano á lembranza dunha experiencia que el consideraba única na vida dun escritor⁶.

O carácter de crónica viaxeira dota os artigos de certas peculiaridades que os distinguen da maioría dos que integran os once tomos publicados en Galaxia. En primeiro lugar, a cohesión dos contidos (temas e motivos), a través dunha liña cronolóxica e lóxico-causal, permite analízalos como un macrotexto sen que deixen de manter por si o carácter de pezas independentes. En segundo lugar, a relevancia que cobra a descrición dos espazos e das xentes coas que convive quen escribe durante esas semanas, contribúe a elaborar a argumentación con contrastes e semellanzas que van construíndo as imaxes dos outros en reciprocidade coa propia. Este asunto que na Imagoloxía literaria desde finais do século XX se desenvolve en paralelo á construción dos novos mapas políticos no cambio de século está presente constantemente nos textos, como non podía ser doutro xeito.

A serie de artigos que Casares ía escribindo sen coñecer como terminaría a viaxe pódese, pois, analizar como un texto único. Farémolo a grandes trazos, nunha perspectiva distinta á que empregamos anteriormente coas dúas mostras de “Á marxe”.

As columnas que preceden o primeiro artigo dedicado á saída de casa para tomar o tren en Lisboa, “Partida”, constitúen un prolongado exordio con predominio do *ethos* da voz que se dirixe aos seus lectores. Anuncia a viaxe o 27 de abril en “O tren”:

Case me da vergonza contalo. Onte estiven en Madrid para presentar, xunto con Camilo José Cela, o curso de verán que se organiza todos os anos na súa fundación en Iria Flavia, pero tamén para verme cun señor alemán que coordina desde España o tren dos escritores europeos. Nese tren, que sae de Lisboa o día 2 de xuño, iremos un grupo de colegas de toda Europa para viaxar, durante mes e medio, ata San Petersburgo, e rematar despois en Berlín. Cincuenta días dun lado para outro, facendo paradas aquí e alá, e participando

6 En efecto, entre o 17 de xullo e o 22 de outubro de 2000 publica novas columnas sobre a viaxe: “Amigos”, “Inglés”, “Mundos”, “Leica”, “Mirar”, “Millóns”, “Icono”, “Promesa”, “Desexo”, “Danas”, “Milagre”, “Cámara”, “Arrebatada”, “Apuntamentos da viaxe” (Casares 2017a: 202, 203, 205, 206, 207, 208, 213, 217, 232, 233, 237, 240, 255, 299).

7 É interesante como Casares trata nesta columna o vello tópico da despedida do heroe que foxe de sentimentalismos e temores ao cansazo para ir na procura da aventura.

en conferencias, mesas redondas e coloquios en televisión. Tan fermoso que resulta ofensivo⁸. (Casares 2017a: 124).

En artigos posteriores, “De volta”, “Corazón”, “Un cura” e “Divertirse” (Casares 2017a: 133, 134, 156, 158), informa dos preparativos e fai alusións metaliterarias sobre o que proxecta escribir nas súas columnas. Neste proemio podemos detectar xa os tres soportes textuais que van soste o conxunto de artigos sobre a viaxe no *Expreso*:

A. O autor empeza esfumando os datos da realidade, entre outras razóns, para ficcionalizala. Trátase dunha estratexia clave no ensaio literario de Casares, que parte de datos da realidade exotextual e pásalos pola peneira da ficción para facelos máis atractivos. É o recurso contrario ao que emprega un bo narrador oral que quere dar credibilidade ao que conta, facendo referencia a datos reais concretos para ancorar neles a súa verosimilitude: así o explica o propio Carlos Casares, entre outros lugares, no ensaio “Unha vida fantástica”, dedicado ás habelencias de Basilio Losada como narrador⁹.

En “De volta”, do 8 de maio, lembrando as preguntas que lle facían nun coloquio os estudantes dun Mestrado de Periodismo, a voz textual fai unha declaración autopoiética que pon o contrapeso necesario para equilibrar este recurso de ficcionalización propio de Casares: “algunhas preguntas versaron, como eu esperaba, sobre algo que moita xente me pregunta tamén, é dicir, se todo o que conto aquí a diario é certo ou se, polo contrario, o invento. Respondínlles que non invento nada e que me limito a relatar o que sucede, o que observo e o que leo” (Casares 2017a: 133).

Malia isto, e debido ao carácter fantástico co que quere desde o principio impregnar a aventura persoal da viaxe no tren por Europa, usa o autor, salvo contadas excepcións, a ocultación ou esfumado de datos como os nomes do organismo responsable do proxecto, dos colegas e de certos lugares ou actividades... Hai tamén outras razóns, como unha discreción autoesixida que seguramente ten que ver co contrato que firma cos organizadores, pero moito máis co desexo de respectar as intimidades das que dá conta. E, por último, os silencios ou omisións sérvenlle para castigar un lugar ou unha persoa indesexable, pois as poucas

8 En efecto, o proxecto fora posto en marcha en 1999 por Thomas Wölfahrt, fundador da *Literaturwerkstatt* de Berlín e o seu director desde 1991. Casares non escribe sobre o particular ata este 27 de abril de 2000, e non menciona nunca o nome do responsable.

9 As claves en Basilio Losada, segundo Casares, serían a “importancia que sabe dar aos detalles”, a habilidade para facer “cribles as fantasías”, e o recurso consistente en “introducir un detalle inesperado”, que se relaciona co postulado de 1948-1949 de Claude Shannon dentro da Teoría da Comunicación, que a finais dos 70 estaba a empregarse nos estudos literarios galegos (Casares 1998: 14; cfr. Shannon 1975).

excepcións que hai responden á evidente vontade de enxalzar un lugar acolledor ou unha persoa boa e xenerosa.

B. O compromiso cos lectores de enviarlles a crónica diaria desta viaxe recórdanos que estamos nun diálogo finxido, con receptores sempre implicados no texto. No devandito “O tren”, anuncia que o fará con contención, sen aburrilos. Irá só ao importante, aínda que despois recúa, querendo librarse ironicamente desta promesa: “O importante case nunca resulta atractivo” (Casares 2017a: 124).

C. O carácter de viaxe fantástica refórzase cos preparativos: non se trata só de proveerse de computadoras e tarxetas de conexión – cousas que nese momento non eran aínda algo universalizado– para enviar puntualmente os artigos e cumprir co contrato de *La Voz de Galicia* e co prometido aos lectores (“Un cura”, Casares 2017a: 156). Tamén se trata de adquirir obxectos máxicos para a viaxe, así que ademais compra unha “libreta bonita” para redactar un a xeito de diario de viaxe¹⁰ (“O tren”, Casares 2017a: 124). E vai levar tamén unha preciosa navalla co seu nome gravado na folla. Recibíraa como galano despois de dar unha conferencia sobre o ferrocarril na Pontenova (Lugo). Deste xeito, aproveita para enviar a mensaxe de que el ben merece participar nesta aventura, xa que toda a vida foi un entusiasta do tren (“Divertirse”, Casares 2017a: 158).

O corpo central da serie, desde que marcha a Lisboa ata que espera o avión en Frankfurt para volver a casa, segue unha liña argumentativa moi clara: o *Expreso* vai ser un experimento de convivencia para comprobar que, a pesar da enorme diversidade, pode chegar a existir una Europa unida. Casares parte da premisa de que si é posible, porque opina que o coñecemento axuda a respectar a diferenza borrando as fronteiras que separan. E vai someter esta idea á proba da experiencia. Para iso, convértese en observador e así se manifesta o *eu* textual, situándose nun lugar desde onde mirar, e nun ollo interesado por cousas sorprendentes, tal como sucede a primeira mañá en “Lisboa”: “No comedor, púxenme eu só nunha esquina, ao fondo, para ter unha primeira panorámica dos colegas cos que vou convivir durante seis semanas. Hai de todo, pero abunda a xente nova. Notei abundancia de zapatos desastrosos, algúns coma se estivesen comidos por un can, e moitas mochilas. Polo demais, a primeira impresión foi moi boa” (6 de xuño, Casares 2017a: 161). O observador sabe que tamén se pode converter en observado, tal como sucede cando as cámaras no interior dos vagóns, que tratan de captar xestos e actitudes *raras*, sorpréndeno usando a súa preciosa navalla para

¹⁰ Supomos que no Arquivo da Fundación Carlos Casares figurará ese caderno de notas, interesante pretexto dos artigos e da crónica inédita ata 2017.

abrir as páxinas dun libro. Dous dos leitmotivs da serie serán desde o principio ese obxecto máxico co que viaxa e o programa televisivo *Gran Hermano* que daquela se estreaba.

O observador quere captar tamén historias *raras*, e así ofrecerá desde o primeiro momento as do escritor holandés que quería boxear con el (“Boxeo”, Casares 2017a: 162), a do poeta sueco hipocondríaco (“Bruxelas”, Casares 2017a: 173) ou a do islandés demasiado amigo da cervexa, que protagoniza unha das últimas entregas, a do 14 de xullo, excepcionalmente titulada co nome de pía do escritor, “Einar”. Seguramente leva ese título porque o personaxe xa saíra nun xornal moscovita nun artigo titulado “Un tren cheo de borrachos”, que deu moitas preocupacións aos organizadores. E porque, ao dicir de Casares, “é un bendito, tanto que cando está bébedo, segue sendo moi educado” (Casares 2017a: 199).

Un día despois de empezar a viaxe, anota que os colegas “xa non se agrupan por tribos” senón que andan mesturados (Casares 2017a: 162). O fío argumentativo segue, pois, de xeito dedutivo: unha vez en Madrid, xorden os primeiros conflitos entre unha escritora turca e un escritor grego que debían participar nunha mesa –os dous, innominados–. O observador alármase, pero alguén lle conta o caso dun escritor iugoslavo e outro bosnio que son amigos e van facer un libro xuntos. “Agora haberá que saber cal é a actitude dos croatas”, pensa para si. En efecto, reconece que a súa hipótese podería ser refutada: “A verdade é que Europa, vista a través desta experiencia, está chea de conflitos” (“Conflitos”, Casares 2017a: 164).

Igual que omite os nomes dos escritores enfrontados e da mesa incompleta, tamén suprimirá o nome de Madrid na primeira escala que fai o tren. Todos os artigos levan un topónimo cando se refiren á chegada a cada unha das cidades da ruta. Excepto as condenables, como é o caso. A desorganización e a desidia das autoridades fan da etapa madrileña un caos (EFE 2000). O observador coida, con todo, que é inxusto porque a percepción dos colegas vai verse alterada por estes fallos. Quere así o *eu* ensaístico explicarllo a unha compañeira escritora nixeriana de orixe británica, no autobús que os traslada como sardiñas polas rúas da capital. Pero a realidade insiste en refutalo e a anécdota disparatada dun atasco certifica o mal trago do paso por Madrid:

[...] o noso autobús se atrancou nunha rúa por culpa duns coches mal aparcados. O chófer pitou, logo chamou á grúa, a continuación os armenios intentaron mover os vehículos a pulso, ao final apareceron os propietarios correndo.

O número durou un cuarto de hora. Os impacientes puxéronse a protestar, alguén da organización madrileña deu a orde de baixar para seguir a pé, aínda que faltaban algúns quilómetros para chegar ao destino. Nese momento

arranxouse todo, o autobús seguiu adiante, esquecéndose dos que ían andando, que tiveron que correr uns centos de metros para subir de novo. Menos mal que os nosos amigos o entenderon como unha forma pintoresca dun caos que daban por propio deste país e empezaron a facer comentarios festivos. (“Plans”, Casares 2017a: 165).

Francia, Holanda e Alemaña ofrecen en cambio a versión do que pode ser unha boa organización dos recibimentos e actos programados en cada cidade. Casares alude, por exemplo, á dedicada na librería Fnac de Bordeos ás literaturas que se fan en España en linguas distintas. Pero segue a estar máis atento a como se van facendo amizades, porque está convencido de que o coñecemento vai apoiar a súa tese sobre a posible unión (“Bordeos”, Casares 2017a: 166). No texto que asina o 12 de xuño alégrase de participar nunha tertulia con aire de chiste: “estiven o sábado pola noite, no hotel, nunha multicolor, cunha rusa, un bosnio, unha danesa, un armenio, unha búlgara e un letón” –sen nomes, de novo–. Os compañeiros infórmano de que están xogando a argallar, cos escritores que viaxan no tren, un argumento de relato detectivesco. Dinlle que xa hai unha turca mala, un asasino bielorruso e, como “cronista do suceso”, un novelista acerbaixano con best-sellers policiais vendidos en todo o mundo, Chingiz Abdullaiev, sendo este o primeiro nome propio que aparece mencionado por Casares. Agora si, engade o autor para dar un xiro que poña remate á columna: “O que non conseguíu aclararme ninguén aínda é por que unha danesa leva sempre na perna esquerda unha tiritita dunha cor diferente cada día.” (“Descanso”, Casares 2017a: 167).

Nas liñas dedicadas aos colegas van xa aparecendo nomes. Quizás sexa porque son os que merecen ser nomeados, apuntabamos máis arriba, como a danesa Sulaima Hind cuxo nome revela ao final da viaxe, xa esperando o avión de volta a Galicia. A ela salvoulle a vida a literatura, porque “se lle ocorreu contar a súa historia nun libro e descubriu que tiña miles de amigos que a querían” (“Amigos”, Casares 2017a: 202). Tamén dedica un artigo ao albanés “Bashkim” cando o 23 de xuño están a deixar a Europa occidental para entrar por Polonia na zona máis problemática, ideoloxicamente falando, para Carlos Casares. É significativo que dedique este artigo ao escritor que foi vítima da ditadura:

Este home, nacido en 1955, é fillo de Mehmet Shehu, antigo primeiro ministro de Albania na etapa de Enver Hoxha, o ditador comunista. Aínda hoxe, Bashkim non sabe por que “suicidaron” o seu pai nin por que caeu en desgracia. Só sabe que despois, el mesmo pasou oito anos no cárcere, como o seu irmán Skënder, que a súa nai morreu en prisión e que o irmán maior, Vladimir, foi tamén “suicidio”.

Agora entendo a tristeza permanente deste escritor e marabíllame o seu sorriso. E a súa delicadeza. (Casares 2017a: 178).

Inicia Casares unha nova liña argumentativa, paralela á da posible unión europea: a da pervivencia dos males da historia nos países da antiga URSS. Ao longo da serie puidemos percibir cando a voz textual contén o malhumor e transfórmao coa bondade ou o humor. Agora se manifesta unha antipatía fonda por esa zona de Europa na que só salva as cidades dos países bálticos de independencia acabada de recobrar, malia consignar a discriminación espantosa dos rusos que nelas viven e o feito de que os “nacionalismos bálticos son agresivos e, a miúdo, de corte fascista” (“Contradicción”, Casares 2017a: 185). En Minsk, a carraxe sempre contida de Carlos Casares reborda contra o presidente bielorruso Lukashenko, no medio da censura das traducións simultáneas e das persecucións políticas (“Bielorrusia”, Casares 2017a: 197).

O bo humor vai volvendo na viaxe cara a Berlín a través de Polonia. O epílogo concéntrase en “Berlín”, artigo do 15 de xullo, onde o autor comunica a conclusión da viaxe, resume a experiencia con atractivo estilo e anuncia que pagará a pena volver a ela en futuras columnas para recordar os novos amigos. Termina o artigo cunha volta atrás para narrar os detalles deste derradeiro tramo, cando o observador-observado se converte en personaxe principal e logra o *movemento de afectos* a través do contaxio ao lector da súa ledicia de vivir esas experiencias:

O traxecto de Varsovia a Berlín, para min empezou moi ben. O encargado do tren, a quen alguén lle comunicara antes que eu era un apaixonado dese medio de transporte, invitoume a viaxar na cabina cos maquinistas. Despois, amosáronme unha maqueta en miniatura e regaláronme un alfinete de gravata. Só me faltaba o que pasou logo: ao chegar a Berlín, na estación había cinco pancartas enormes cunha frase en alemán, doutros tantos escritores. Unha delas era miña. Sentoume coma se comese chocolate. (Casares 2017a: 200).

Na seguinte columna, do 16 de xullo, “Adeus”, confírmase á maneira de recapitulación, a hipótese de partida: o coñecemento entre os seres humanos pode anular a agresividade nada da incompreensión do que é diferente: “Onte, nas entrevistas que me fixeron en Berlín, dixeran o mesmo: o máis importante non foron os debates celebrados cara ao público, senón a convivencia. A Unidade europea que quixemos representar coa nosa longa viaxe é posible.” (Casares 2017a: 201).

ACLARACIÓNS FINAIS

Xa avanzado o ano 1998, comezan aparecer noticias na prensa española sobre o *Expreso da Literatura*. Infórmase de que a idea de Thomas Wohlfahrt, e doutros intelectuais como Hans Magnus Enzensberger e Christiane Lange, vén apoiada pola Unión Europea e o Consello de Europa. Anúnciase que haberá patrocinio de diversos organismos dos países polos que o tren pasará e que se dará ao prelo unha Guía Literaria europea con textos dos participantes (Villena 1998). Parece ser que esa guía non chegou a publicarse, a teor da inexistencia de noticias bibliográficas sobre ela. Aínda así, aparece presupostada no BOE do 30 de xuño de 2000 nunha Resolución da Secretaría de Estado de Cultura, “por la que se conceden ayudas para la promoción de la lectura y la difusión de las letras españolas, correspondientes al año 2000”. A subvención de 400.000 pts., dun total de 3.000.000, equivalentes a 18.030,37 €, é concedida concretamente a unha “Asociación Investigación Letras Espacios Culturales”, da que non se ofrecen datos (Cuenca 2000).

Sorprende que ao longo dos artigos de “Á marxe”, Carlos Casares non mencione os nomes dos tres españois que o acompañan como representantes das varias literaturas do Estado, cousa excepcional, por outra banda, xa que ningún outro país europeo seguiu este patrón (Casares 2017b: 27). Nos artigos posteriores á viaxe, lembrando episodios entrañables, Casares si nomea a Alberto Porlan e Gloria Mengual:

No tren coñecín xente xenerosa, máis que egoísta ou insolidaria. Entre todos, os mellores, a parella formada polo poeta Alberto Porlan e a súa muller, Gloria Mengual, que actuaba como asistente de españois e alemáns. Pasaban o día mercando regalos para os amigos, cun entusiasmo e unha alegría que mesmo parecía que estivesen comprando cousas para eles. (“Leica”, Casares 2017a: 206).

Porlan, enviado para representar a literatura castelá, publicaría anos despois *País*, un longo poema sobre esta viaxe (Porlan 2009)¹¹:

País es un retrato de Europa, según la vi en el año 2000, cuando me invitaron a participar en un proyecto que consistía en reunir a un centenar de escritores europeos, meterlos en un tren y hacerles viajar durante mes y medio por toda Europa. Los viajeros salimos con la mente ensanchada por aquella aventura

11 O nome que aparecía nas primeiras noticias da prensa española era Antonio Soler (Martí 1999).

formidable. Fue un curso acelerado de convivencia y comprensión de nuestro continente. (Gómez 2016).

O nome do vasco Edorta Jiménez só aparece na crónica de Casares, publicada por H. Monteagudo, como un dos asinantes da carta contra Putin a prol de Chechenia, aquela que provocou disensións entre os viaxeiros cando se quixo facer colectiva e oficial, cousa que non se logrou (Casares 2017b: 31). Publicaría moi cedo un libro sobre a viaxe, *Europako mugetan barrena* (Jiménez 2001). Pola súa parte, o nome de Xavier Moret non o vimos citado en ningún dos textos: especialista en crónicas de viaxes e representante da literatura catalá, enviou algún artigo a *El País* sobre a experiencia, comentando asuntos semellantes aos que trataba Carlos Casares, como se pode comprobar en “Literatura sobre raíles” (Moret 2000). En 2001 publicou o libro *Europa Express* sobre esta viaxe (Moret 2001). Para contrastar co traballo de Casares, amósase interesante tamén a crónica de Mike McCormack en *The Irish Times* (MacCormack 2000).

Temos noticias doutros textos nados da aventura, como a novela de Laša Bugaže, escritor xeorxiano (2012). Pola súa banda, o promotor da idea e organizador da travesía, Thomas Wohlfahrt, escribiu para un volume sobre viaxes e literatura en Europa o capítulo “Der *Literaturexpress Europa* 2000. Europa-Wahrnehmungen: 103 Autoren aus 43 europäischen Ländern durchqueren gemeinsam den Kontinent”, onde atopamos o número exacto de autores convidados e países visitados (Wohlfahrt 2003).

Tamén coordinou, xunto con Christiane Lange, o libro *Europaexpress. Ein literarisches Reisebuch*, coas contribucións dalgúns dos autores que viaxaron no Expreso, como Felicitas Hoppe, Laszlo Garaczi, Laszlo Marton, Stefan Sprenger, Sylvia Treudl e Richard Wagner (Lange/Wohlfahrt 2001).

Algúns detalles máis sobre o particular aparecen nun xornal suízo: parece ser que os participantes na viaxe do *Expreso da Literatura* se comprometeran a redactar para o mes de novembro de 2000 dez páxinas sobre as impresións da viaxe (Tellechea 2000). Posiblemente é esta a causa de que Carlos Casares escriba unha crónica dunha extensión semellante.

A crónica editada en 2017 foi traducida ao galego por Monteagudo a partir dun exemplar dactilografado en castelán que, como dixemos, foi achado entre os papeis do autor falecido en 2002 que se custodian na súa Fundación. Foi redactada, tal como se afirma no propio escrito, varios meses despois da viaxe (Casares 2017b: 25). Non temos probas de que o escritor a enviara a ese organismo que aparecía no BOE como intermediario coa Fundación de Thomas Wohlfahrt, pero Monteagudo engade unha pista sobre a súa posible edición: “Trátase dun artigo

inédito –aínda que temos vagas noticias de que se publicou en versión ao ruso–” (Monteagudo 2017a: 15).

Se nos detemos na crónica despois de ler as columnas, comprobamos que é unha fermosa reelaboración do que foi publicando en “Á marxe”. Esta vez a voz do texto ten en conta un destinatario distinto, como son os organizadores do experimento de unidade cultural europea e os novos lectores dunha colectánea que se está a preparar. Seica sexa esta a razón de que a liña argumental que agora domina é a pervivencia de dous bloques europeos, unha década longa despois da caída do muro de Berlín e da disolución da URSS. Pola súa historia e coñecementos persoais, Carlos Casares, que xa viaxara en 1983 á URSS convidado polo poeta Eugeni Evtuchenko para participar nunha reunión literaria, colócase á beira dos antisoviéticos e en contra de todas as ditaduras, pois non deixa de aludir ás pegadas aínda existentes destes réximes en Portugal e España.

Funciona, en suma, como unha recapitulación epilodal co amentado cambio de receptor textual implicado: xa non son os seus lectores, un espello do propio Casares co que en Moscova volveu atoparse con evidente ledicia:

cando eu ía paseando pola rúa Arbat, no centro da cidade, de pronto achéganse unhas rapazas, preguntándome en castelán se eu son a persoa que elas pensan, dígolles que si, cóntanme que son galegas que están de excursión en Rusia e facémonos unha foto xuntos. Nunca pensei que esta columna, que empecei a escribir hai bastantes anos sen moitas ganas, acabaría por dar-me tantos amigos e facerme vivir situacións tan divertidas (Casares 2017a: 195).

Agora son os organizadores, ben españois, ben alemáns, que os comprometeron a escribir e entregar un texto sobre a viaxe. Casares fai un percorrido polas notas de viaxe e artigos de “Á marxe”, para peneiralos e quintaesencialos. Salva, por suposto, a maxia da celebración como un galano desa viaxe convertida en materia literaria:

Estou seguro de que en ningún outro país se seguiu a viaxe con tanto interese e con tanta información como en Galicia. [...] Con frecuencia, cando me cruzaba cos meus colegas nos corredores do tren ou nos hoteis ou nas rúas das cidades que visitabamos, divertíame pensar que todos eles ignoraban o feito de que as súas fazañas, as súas historias e as súas teimas, cando non as súas angurias, eran plasmadas día a día nun vello periódico galego, sen que tivesen a máis remota noción de que iso estivese a ocorrer nas súas vidas. [...] eu estaba convencido de que a inmensa maioría dos colegas cos cales ía convivir durante mes e medio, tanto orientais como occidentais, ignoraban a existencia do que eu

representaba alí [...]. E que eles, os meus colegas, formaban parte xa desa literatura, como personaxes, paradoxalmente sen sabelo, grazas ás miñas crónicas diarias. (Casares, 2017b: 24, 25, 27).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Buğaze, Laşa (2012): *Literaturuli ek'spresi*. Tbilisi: Bakur Sulakauri Publishing. Tradución ao inglés de Maya Kiasashvili: *The literature express*. Champaign: Dalkey Archive Press, 2013. Disponible en: <http://book.gov.ge/en/book/the-literature-express/22>.
- Casares, Carlos (1998): “Unha vida fantástica”, en *Un país de palabras*. Vigo: Galaxia, 11-24.
- (circa 2000-2001): “De Lisboa a Berlín, pasando por Moscú. Crónica sentimental”. Vigo: Fundación Carlos Casares. Disponible en: http://fundacion-carloscasares.org/wp-content/uploads/2007/07/casares_lisboaberlin.pdf.
- (2007): *Á marxe 1997. Obra Xornalística VI*. Vigo: Galaxia.
- (2008): *Á marxe 1998. Obra Xornalística VII*. Vigo: Galaxia.
- (2017a): *Á marxe 2000. Obra Xornalística IX*. Vigo: Galaxia.
- (2017b): “De Lisboa a Berlín, pasando por Moscú. Crónica sentimental”, en Henrique Monteagudo (ed.), *O Expreso da Literatura e outros ensaios*. Vigo: Galaxia, 23-37.
- Cuenca y Prado, Luis Alberto de (2000): “Resolución de 30 de junio de 2000, de la Secretaría de Estado de Cultura, por la que se conceden ayudas para la promoción de la lectura y la difusión de las letras españolas, correspondientes al año 2000”, *Boletín Oficial del Estado*, 189, 08/08, 28357-28360.
- EFE (2000): “Los organizadores del Expreso de la Literatura acusan a Madrid de desinterés”, *El País* 8/II/2000. Disponible en: https://elpais.com/diario/2000/02/08/madrid/950012672_850215.html.
- Gómez Valero, José María (2016): “Alberto Porlan: «Los científicos deberían recitar a Píndaro»”, *Atlántica XXII* 43 [III/2016]. Disponible en: <http://www.atlanticaxxii.com/alberto-porlan-los-cientificos-deberian-recitar-pindaro/>
- Jiménez, Edorta (2001): *Europako mugetan barrena (A través de las fronteras de Europa)*. Tafalla: Txalaparta.
- Kibédy Varga, Aron (1989): “Rhétorique et production du texte”, en Marc Ange-not, Jean Bessière, Douwe Fokkema e Eva Kushner (eds.), *Théorie littéraire*. París: PUF, 219-234.
- Lange, Christiane e Thomas Wohlfahrt (eds.) (2001): *Europaexpress. Ein literarisches Reisebuch*. Berlin: Broschur.

- Lausberg, Heinrich (1991-1994): *Manual de Retórica literaria*. Madrid: Gredos. Tradución de José Pérez Riesco.
- Martí, Octavi (1999): “130 escritores viajarán en el 2000 en el *Expreso de la Literatura*”, *El País* 21/VI/1999. Dispoñible en https://elpais.com/diario/1999/06/21/cultura/929916001_850215.html.
- Martínez Durán, Iago (2003): “A obra xornalística de Carlos Casares”, en Mª Xosé González Chamorro [et al.], *Carlos Casares*. Nigrán: Instituto de Estudos Miñoranos, 31-39.
- (2007-2009): “O xornalismo de Carlos Casares”, *Revista de Estudos Miñoranos* 7-9, 219-226.
- McCormack, Mike (2000): “All aboard the literature express”, *The Irish Times* 28/VIII/2000. Dispoñible en <https://www.irishtimes.com/culture/all-aboard-the-literature-express-1.1261242>.
- Meyer, Michel (1992): “La rhétorique de la textualité”, en *Langage et littérature*. Paris: PUF, 87-124.
- Monteagudo, Henrique (2017): “Algo así: o ensaio narrado”, en Carlos Casares, *O Expreso da Literatura e outros ensaios*. Vigo: Galaxia, 9-17.
- Moret, Xavier (2000): “Literatura sobre raíles”, *El País* 8/VI/2000. Dispoñible en https://elpais.com/diario/2000/06/08/cultura/960415217_850215.html.
- Rodríguez González, Olivia (2009): “Carlos Casares e a Xeración Nós”, en Camiño Noia, Olivia Rodríguez e Dolores Vilavedra (eds.), *Actas Simposio Carlos Casares. Ourense, 13-15 decembro 2007*. [Vigo]: Fundación Carlos Casares, 213-237.
- Shannon, Claude Elwood (1975): *The Mathematical Theory of Communication*. Urbana: Universidade de Illinois. [Traducido ao castelán: *Teoría matemática de la comunicación*. Madrid: Ediciones Forja, 1981].
- Tellechea, Juan Carlos (2000): “Expreso Literario 2000”, *Swissinfo* 12/VII/2000. Dispoñible en <https://www.swissinfo.ch/spa/expreso-literario-2000/1563226>.
- Villena, Miguel (1998): “El ‘expreso de la literatura’ viajará en el 2000 por las culturas europeas”, *El País* 14/XII/1998. Dispoñible en https://elpais.com/diario/1998/12/14/cultura/913590005_850215.html.
- Wohlfahrt, Thomas (2003): “Der *Literaturexpress Europa* 2000. Europa-Wahrnehmungen: 103 Autoren aus 43 europäischen Ländern durchqueren gemeinsam den Kontinent”, en Wulf Segebrecht [et al.] (eds.), *Europa in den europäischen Literaturen der Gegenwart*. Frankfurt am Main, Oxford: Peter Lang, 99-108.